

El gran èxode del 1939 i d'altres exilis del segle xx

Enric Pujol i Casademont*
Universitat Autònoma de Barcelona

Rebut 12 setembre 2008 · Acceptat 20 desembre 2008

RESUM

El tema de l'exili és encara poc valorat per la historiografia contemporània, malgrat ser una constant històrica i un fenomen característic del segle xx. La Guerra Civil de 1936-1939 i el triomf franquista desencadenaren un exili sense precedents en la història contemporània de Catalunya. Aquest exili fou clau en la preservació de la cultura catalana (perseguida pel franquisme en els mateixos territoris catalans) i en la continuïtat de l'autogovern català, la Generalitat de Catalunya. Així mateix, fou una plataforma importantíssima per a l'oposició democràtica al franquisme, per bé que perdé pes polític cap als anys seixanta. En aquells moments, però, es produïren, a causa de la lluita antidictatorial, noves tongades d'exilis que ja no tenien res a veure amb la dinàmica de la guerra civil dels anys trenta. A la mort del dictador Franco, hi va haver molts retorns, però la feblesa de la democràcia sorgida en el procés de transició política provocà noves sortides. Per poder conèixer amb més detall una temàtica tan important, cal impulsar un procés d'institucionalització cultural que en possibiliti l'estudi sistemàtic i cal també que l'anàlisi d'aquest fenomen es converteixi en objecte d'estudi prioritari per a la historiografia i el conjunt de les ciències humanes.

PARAULES CLAU: exili, historiografia, Guerra Civil de 1936-1939, franquisme, Segona Guerra Mundial, antifranquisme, transició democràtica, institucionalització cultural

IMPORTÀNCIA HISTORIOGRÀFICA DEL FENOMEN DELS EXILIS

Els exilis, entesos com a migracions motivades per persecucions de caràcter polític, ètnic o religiós, són una constant en la història de la humanitat. Personalitats destacades i pobles sencers van haver de patir aquesta condemna en diferents moments de llur història remota i recent. No ha de sobtar, doncs, que fins i tot en els textos més antics l'exili tingui un paper molt rellevant. Així, a la Bíblia, no tan sols hi figura de manera destacadíssima a causa de l'exili del poble jueu, sinó que arriba a ser-hi equiparat amb la mateixa condició humana. Adam i Eva van ser expulsats del jardí de l'edèn i la humanitat va haver de romandre en una vida terrenal que, de fet, no era sinó un exili continuat d'aquell primer paradís. Tots som exiliats, pel fet de ser humans, des dels mateixos inicis de la nostra història, segons aquesta cosmovisió judeocristiana. En d'altres concepcions religioses, per bé que potser no té un paper tan essencial, també hi trobem una presència important del fenomen. En determinats casos, arriba a apa-

rèixer en la mateixa gènesi històrica d'aquestes religions, perquè fou una vivència (real o imaginada) que experimentaren els seus fundadors. Recordem, per citar exemples de tres àmbits culturals ben diferents, el cas de Buda (que emprengué un exili voluntari a la recerca d'una nova espiritualitat), de Mahoma (que s'hagué d'exiliar a causa del combat que va haver de lliurar per imposar la nova religió) o de Quetzalcóatl (rei i déu del Mèxic precolombí, que anuncià un retorn que mai no es produí).

Més enllà dels forjadors de religions, la llista de personalitats històriques de totes les èpoques i de països diferents que passaren per l'experiència de l'exili no s'acabaria mai. Ha estat, però, en els temps més recents quan aquest fenomen ha pres unes dimensions insòlites. Mai com en el segle xx ha estat una experiència tan generalitzada, a causa de les grans convulsions polítiques de l'època: dues guerres mundials, revolucions gegantines com la soviètica o la xinesa, processos de descolonització que afectaren continents sencers i possibilitaren l'emergència de nous estats, etc. No és agosarat afirmar que la condició d'exiliat i la vivència de l'exili han estat unes circumstàncies fonamentals a l'hora de caracteritzar la nostra contemporaneïtat. I, malgrat això, en ben poques síntesis històriques del segle xx l'exili ocupa un lloc rellevant. Encara avui és un fenomen que mereix ser objecte d'una vindicació historiogràfica. Només en les històries particulars d'uns pocs

* Adreça de contacte: Enric Pujol i Casademont. Departament d'Història Moderna i Contemporània. Facultat de Lletres. Edifici B. Campus de Bellaterra. 08193 Bellaterra, Catalonia, EU. E-mail: epujolc@gmail.com

països té el pes que mereix un fenomen històric d'aquestes dimensions. I sovint se circumscriu a un exili determinat (com l'exili dels jueus alemanys i centreeuropeus) o a un àmbit històric molt específic (posem per cas, l'impacte que l'exili europeu va tenir en la indústria cinematogràfica nord-americana).¹

Catalunya i el conjunt dels territoris de parla catalana no han pas estat una excepció en aquesta tendència general. Efectivament, els exilis han estat una constant històrica que en determinats moments ha tingut una dimensió massiva. Al segle xx s'operà un canvi molt important, ja que va tenir lloc un èxode massiu, provocat per la Guerra Civil de 1936-1939, sense precedents en tota la nostra història contemporània. Quantitativament i qualitativament, mai no s'havia vist res de semblant abans. Segurament ens caldria remuntar-nos a les grans expulsions dels moriscs o dels jueus de segles molt anteriors per trobar un èxode equivalent. Circumstàncies polítiques derivades de la liquidació del franquisme expliquen la poca atenció que se li ha dedicat fins a dates força recents. Afortunadament, les coses han començat a canviar.

ELS EXILIS CATALANS A L'ÈPOCA MODERNA I CONTEMPORÀNIA

L'exili constitueix, com ja s'ha dit, una constant de la història de Catalunya. Cenyint-nos només als períodes moderns i contemporanis, ja hi trobem grans exilis, per bé que no sempre han arribat a fer part de la memòria col·lectiva, encara que estiguin molt vinculats a esdeveniments ben significatius del nostre passat. És el cas, per exemple, de l'exili de 1652-1661, subsegüent al final de la revolució catalana del 1640 (l'anomenada Guerra dels Segadors o de Separació de la Corona espanyola), que tot just ara ha començat a ser estudiat d'una manera específica. Si fa un temps es feien uns càlculs que fixaven aquest exili en unes sis-cents persones, en l'actualitat aquesta xifra ha augmentat notablement. Òscar Jané arriba a afirmar que superarà el miler i mig, i adverteix que es tracta d'una xifra molt significativa, ja que aquest exili era conformat per l'elit dirigent.² De fet, va ser un exili pràcticament circumscribit als antics comtats de Rosselló i Cerdanya (*grosso modo* l'actual departament francès dels Pirineus Orientals), que, a conseqüència del conflicte, passaren al rei de França.³

Més conegut, gràcies també a investigacions força recents, és l'exili provocat pel final de la Guerra de Successió a la Corona d'Espanya, el 1714. Aquest exili disposa ja d'algunes monografies, com la d'Agustí Alcoberro, que ha xifrat en prop de 30.000 les persones que van haver d'emprendre aleshores un exili que afectà, com a indrets d'acollida, Viena, Sicília, Nàpols, Sardenya, Milà, Flandes o Hongria (on els refugiats catalans crearen una nova Barcelona).⁴

No cal ni dir que al segle XIX abundaren els exilis. No en va tota la centúria fou una mena de guerra civil perma-

nent i, segons la situació política de cada període, republicans, liberals, monàrquics absolutistes, carlins i també anarquistes (cap a les dècades finals de la centúria) es van haver d'exiliar. Grans figures del moment van haver d'expatriar-se, posem per cas l'historiador i escriptor Víctor Balaguer, el polític republicà Abdó Terrades o el cap carlí Ramon Cabrera, per citar només tres referents d'opcions polítiques ben diferents. Pel que fa a una estimació del volum de tots aquests exilis sumats, Ramon Arnabat ha donat la xifra de 40.000 catalans del Principat de Catalunya que, de manera voluntària o forçosa, hagueren de prendre el camí de l'exili al llarg d'aquell segle.⁵

A les portes del segle xx, els exilis es començaren a multiplicar a conseqüència de les guerres colonials. Un cop d'ull als fulls de lleva d'aquells moments ens permet constatar com la deserció no era pas cap fet excepcional, com a mínim en aquelles comarques en les quals podien existir vies de fugida. Així, a l'Alt Empordà (comarca marítima i fronterera amb la República Francesa) una xifra molt significativa dels cridats durant els períodes de conflicte bèl·lic marxaven o cap a França (la majoria a les comarques veïnes de parla catalana) o cap a Amèrica.⁶ Les guerres de Cuba i Filipines primer i la del Marroc, després, proveïren una xifra no pas negligible de desertors que s'exiliaren. I aquesta darrera, la guerra del Marroc, provocà també alguna revolta de consideració, com fou la Setmana Tràgica del 1909, que, al seu torn, ocasionà més exilis.

Així mateix, les lluites obreres del primer terç del segle i la dictadura del general Primo de Rivera (del 1923 al 1930) provocaren una gran tongada d'exiliats, encara no quantificada amb precisió, per bé que afectà sobretot el que ara en diem els «quadres» polítics i intel·lectuals d'arreu dels Països Catalans, com ho testimonien nombrosos llibres apareguts sobretot durant els anys trenta, quan encara era molt viu el record d'aquella dictadura, com ara el de Francesc Madrid, *Els exiliats de la dictadura. Reportatges i testimonis*.⁷ Alguns dirigents forjaren bona part del seu prestigi precisament durant aquell exili. És el cas de Joan Comorera, Bonaventura Durruti, Joaquim Maurín, Jaume Miravittles i, sobretot, Francesc Macià (cap de la fugaç República catalana del 1931 i posteriorment primer president de la moderna Generalitat de Catalunya), que, arran de l'impacte internacional que tingué l'intent revolucionari frustrat de Prats de Molló del 1926 (i el subsegüent judici a París), esdevingué una veritable figura mítica.⁸ També prestigiosos intel·lectuals del moment s'expatriaren i emprengueren, des dels territoris d'acollida, una remarcable activitat antidictatorial, com Ventura Gassol, Lluís Nicolau d'Olwer o Vicent Blasco Ibáñez.

Ara bé, cap dels exilis de les primeres dècades del xx ni cap dels anteriorment citats no és comparable, per la seva magnitud, amb el que es desencadenà al final de la Guerra Civil de 1936-1939, que podem qualificar de veritable èxode. No dubtà a anomenar-lo així el geògraf Marc Aureli Vila (ell mateix exiliat) en el seu llibre *Aportació a la terminologia geogràfica catalana*, que l'utilitza d'exemple per a la veu que dedica al concepte «èxode».⁹ Diu Marc

Aureli Vila: «El resultat a Catalunya en l'aspecte de la població, després de la guerra de 1936-1939, fou d'un gran èxode.»

L'exili del 1936

La Guerra Civil de 1936-1939 motivà dues grans tongades d'exilis.¹⁰ En un primer moment, el 1936, un gran nombre de gent (encara que no xifrat amb gaire precisió) va haver de marxar del Principat de Catalunya per poder fugir de les represàlies que es desfermaren a l'inici del conflicte bèl·lic i del procés revolucionari que el seguí. Al País Valencià, que restà fidel al règim republicà, sembla que en cap cas no s'arribà, ni de lluny, a unes xifres similars. A les Illes Balears i Pitiüses, la situació fou molt complexa, ja que a Mallorca, on triomfà l'aixecament dels militars nacionalistes espanyols (com a Eivissa i a Formentera), l'exili del 1936 ja fou aleshores un exili republicà; mentre que Menorca es mantingué fidel a la causa republicana.¹¹

El gruix principal d'aquest exili provingué, doncs, del Principat i tingué un marcat color antirepublicà, ja que estigué constituït sobretot per gent de dretes (molts dels quals eren afiliats al partit Lliga Catalana), empresaris, terratinents i religiosos que veieren amenaçades llurs vides en aquells moments. Les xifres oscil·len entre les 20.000 i les 30.000 persones, encara que podrien ser-ne més (sense superar els 50.000 en cap de les estimacions fetes fins avui). Els més ben documentats són els que es van embarcar, perquè existeixen llistes i es poden comptabilitzar (i, així mateix, es pot destriar els catalans dels qui no ho eren). Albert Manent, que ha dedicat uns quants estudis al tema, ha fet aquest desglossament: «Els francesos van inventariar uns 6.000 embarcats, i en els vaixells italians n'hi figuraven uns 4.000 més. Van haver-hi també vaixells alemanys i anglesos que n'acolliren. I a tots aquests encara cal afegir-hi els qui passaren la frontera terrestre amb l'Estat francès».¹² Per la seva banda, Rubèn Doll ha analitzat minuciosament el cas dels «catalans de Gènova», sobretot dirigents de la Lliga que pogueren fugir gràcies a la protecció del Govern de la Generalitat, que inicialment quedà desbordat per l'embat revolucionari dels primers temps.¹³ Resta, per tant, l'estudi d'un contingent, els que es van expatriar per terra a l'Estat francès, que podria ser prou important. Ara bé, cal tenir també present que aquest exili en molts casos fou ben curt, perquè sovint no va ser sinó una breu etapa de pas cap a la zona dominada pels franquistes. Aquesta línia de fuga, de pas d'un bàndol a l'altre (a través de la frontera francesa), que va durar tota la guerra, ha estat molt poc estudiada i segurament només podrà ser-ho a partir de testimonis personals.

Per bé que hem caracteritzat políticament aquest exili del 1936 del Principat com un exili de gent de dretes i de religiosos (perquè la majoria d'exiliats responien a aquesta filiació), el grup de gent que fugí era bastant més complex. Així, hi trobem noms molt significatius que no quadren amb l'etiqueta de gent de dretes que, a curt termini, van acabar donant suport al franquisme. Fins i tot en el cas de gent explícitament dretana o conservadora, hi tro-

bem personalitats com Rafael Patxot (el mecenes empordanès que fugí del procés revolucionari engegat el 1936, però que des del seu exili suís mantingué sempre un anti-franquisme molt bel·ligerant), el cardenal Francesc Vidal i Barraquer (que rebutjà adherir-se a la causa franquista i que morí a l'exili), el canonge Carles Cardó (autor de la *Histoire spirituelle des Espagnes*, publicada a l'exili el 1946 i molt crítica amb la jerarquia eclesiàstica espanyola) o Josep Puig i Cadafalch (antic president de la Mancomunitat i un dels pocs dirigents de la Lliga que no signà el manifest de suport a Franco). Però és que, a més a més, en aquest grup de fugitius hi ha també gent obertament republicana i esquerrana, com Ventura Gassol (poeta i conseller de Cultura de la Generalitat de Catalunya), Josep M. Espanya (conseller de Governació de la Generalitat), Josep Dencàs (antic conseller de la Generalitat i dirigent d'Estat Català) o Claudi Ametlla (exgovernador civil de Barcelona), molts dels quals van haver de fugir a causa, precisament, de la seva implicació en el salvament de vides dels perseguïts. I encara caldria considerar tot un altre subgrup de gent que senzillament va fugir de la guerra i la revolució perquè volia mantenir-se al marge del conflicte i no decantar-se per cap dels bàndols enfrontats. Una actitud perceptible en el cas de l'escriptor Carles Soldevila, que aconseguí ser enviat a París en una teòrica delegació de la Generalitat, però que a la pràctica assajà de mantenir una posició *au dessus de la mêlée*, que li valgué un dur enfrontament (epistolar) amb el seu germà, el també escriptor i historiador Ferran Soldevila, que, de Barcelona estant, s'implicà decididament en la causa de la Generalitat republicana.

El gran èxode republicà del 1939

Ara bé, aquest primer exili del 1936 no és gens ni mica equiparable a la magnitud del segon, l'exili republicà del 1939.¹⁴ Repetim-ho: aquest darrer no té precedents en la nostra història contemporània. Parlem de centenars de milers de persones que en quedaren afectades en un primer moment. De les prop de 500.000 persones que travessaren la ratlla fronterera amb la República Francesa durant els darrers dies de gener i primers de febrer, es calcula que els catalans, valencians i mallorquins superaven els 200.000.¹⁵ Es tracta d'un percentatge molt alt perquè aquest gran èxode es produí precisament arran de l'enfonsament del front català, mentre que Madrid i València encara van resistir unes quantes setmanes més (raó per la qual el març del 1939 hi hagué encara un altre exili des de terres valencianes, de pocs milers, per mar i per aire, cap a Algèria). El gran èxode de gener i febrer no tan sols afectà els soldats, sinó també una gran massa de població civil. L'historiador i escriptor Antoni Rovira i Virgili redactà, contemporàniament als fets, la gran crònica d'aquesta reculada massiva: *Els darrers dies de la Catalunya republicana*, editada a Buenos Aires el 1940. Testimoni directe del tràgic esdeveniment, el seu autor va pretendre mostrar «l'èxode català a través d'una ànima».¹⁶ Amb posterioritat han aparegut publicats molts altres testimonis escrits

d'aquella fugida, ja fos en forma de crònica factual o de recreació novel·lada, obra d'escriptors i escriptores ben rellevants. D'entre els qui també redactaren llurs textos de manera contemporània als fets (però que tardaren molts anys a ser publicats), destaquen Artur Bladé i Desumvila, autor de *L'exiliada* (1976), i el ja esmentat Ferran Soldevila, que en els seus *Dietaris de l'exili i del retorn* (2000) descriu l'efecte que li féu aquella massa fugitiva; la d'una rua carnavalesca, en la qual no mancaven ni els curiosos ni les disfresses ni les màscares: «totes les màscares de la fatiga i de l'abandó, del desengany i de la desesperança».¹⁷

Al llarg del mateix 1939 van haver-hi molts retorns i a finals d'any la xifra total d'exiliats era lleugerament superior als 200.000, dels quals més de 70.000 eren catalans. Malgrat aquesta forta davallada en relació amb els primers mesos, parlem d'unes xifres desorbitades, insòlites. A aquesta valoració quantitativa, cal afegir-hi una valoració qualitativa: foren els representants polítics de tot un poble els qui s'expatriaren, i els acompanyà la flor i nata de la intel·lectualitat catalana del moment. Noms com els dels lingüistes Pompeu Fabra i Joan Coromines, l'escriptora Mercè Rodoreda, el músic Pau Casals, els poetes Carles Riba i Agustí Bartra, el geògraf Pau Vila, l'arqueòleg Pere Bosch i Gimpera, l'erudit Lluís Nicolau d'Olwer i tants d'altres noms de primera magnitud evidencien l'alta categoria d'aquest darrer col·lectiu. No en va havia estat en l'etapa republicana quan la Generalitat encetà un procés de recuperació de les institucions polítiques autòctones que hauria d'haver afectat el conjunt dels territoris catalans de l'Estat espanyol i que amb el resultat de la guerra s'estroncà. També quedà tallat el procés de represa cultural i lingüística (amb la corresponent institucionalització) que, amb renovada vigoria ja des de principis de segle, havia afectat tot l'espai de comunicació català, de Fraga a Maó i de Salses a Guardamar, enllà de divisions provincials i estatals. El resultat de la guerra, amb la instauració del règim dictatorial del general Franco, políticament, comportà la desaparició absoluta, en el mateix territori català, de tota mena de poder polític autòcton, que no va poder ser restituit fins a la mort del dictador, gairebé quaranta anys després. En l'aspecte cultural i lingüístic, les conseqüències foren també nefastes. En un primer moment, el règim franquista inicià un autèntic genocidi cultural que no reeixí per la resistència popular que trobà. Durant tot el període dictatorial, la cultura i la llengua catalana foren sotmeses a tota mena de restriccions i mai no tingueren cap mena de reconeixement públic ni d'empara legal. En aquest context repressiu, l'exili es mantingué com un espai (extraterritorial) de supervivència política, cultural i lingüística. La Generalitat de Catalunya va aconseguir mantenir-se com a referent polític, malgrat el segrest (en territori francès) i execució (a Barcelona mateix) del seu president, Lluís Companys, el 1940. I fou a l'exili on la producció editorial catalana en llengua pròpia va florir, sobretot als primers decennis, quan la mera publicació en català en els mateixos territoris catalans o era prohibida o era sotmesa

a unes restriccions que n'impedien tot desenvolupament normalitzador.¹⁸

L'allau humana de refugiats que entrà a principis del 1939 a la República Francesa va haver de ser acollida, en un primer moment, en camps de concentració improvisats, instal·lats sobretot a la Catalunya del Nord, prop de la frontera (Argelers, Sant Cebrià, Cotlliure, el Barcarès...), però també en zones un xic més allunyades, situades tanmateix al sud de l'Estat francès, en terres occitanes, com Gurs, Bram, Set-Fonts o Agde (anomenat el «camp dels catalans»)¹⁹. No hi havia les condicions mínimes d'habitabilitat, cosa que explica la gran mortaldat que hi va haver, que les mateixes autoritats franceses van estimar en prop de 15.000 víctimes, per bé que alguns estudiosos actuals eleven la xifra fins a 50.000.²⁰ Hi ha també nombrosos testimonis, literaris i també plàstics, molt punyents de la vida en aquests camps. Entre els primers, cal fer esment de *Crist de 200.000 braços*, d'Agustí Bartra, i les colpidores *Cartes des dels camps de concentració*, de Pere Vives i Clavé.²¹ Pel que fa a les fonts plàstiques, cal remarcar els extraordinaris dibuixos de Josep Bartolí i les corprenedores figures de Josep Franch Clapers, així com les reveladores fotografies d'Agustí Centelles.²² L'internament en camps d'homes, dones i mainada era inicialment una solució provisional, en espera de poder-los acollir en més bones condicions o bé de poder retornar-los a l'Estat espanyol. A l'estiu del 1939 es buidaren molts d'aquests camps, sobretot els instal·lats prop de la frontera, a la Catalunya del Nord, a causa del gran nombre de retorns (molts d'ells forçats) que hi hagué en aquelles dates. L'esclat de la Segona Guerra Mundial, el setembre de 1939, els va tornar a omplir de nou.

Per bé que el principal receptor inicial de la massa de refugiats de la Guerra Civil fou, com s'ha dit, la República Francesa, ja des d'un primer moment s'hi van afegir també Mèxic, Xile, el nord d'Àfrica, l'URSS, Andorra i la Gran Bretanya i, en menor mesura, altres països europeus. La possibilitat d'embarcar-se cap a Amèrica fou vista pels exiliats republicans com un alliberament, tant per als qui van partir abans del conflicte bèl·lic mundial com per als qui ho feren quan aquest ja havia esclatat. Mèxic principalment, la República Dominicana i, d'una manera encoberta, Xile foren els països que, des del principi, més obertament acceptaren refugiats polítics i col·laboraren en la seva evacuació. Des de l'abril de 1939 i fins al 1948, Mèxic acollí un total de 21.750 refugiats, un 20 % dels quals eren catalans. A la República Dominicana, el 1939, n'hi varen anar uns 3.500 més. En menor nombre també acolliren exiliats l'Argentina i Colòmbia. El fet que la Generalitat hagués de lliurar els seus fons al Govern central durant la retirada (a la ciutat de Figueres) provocà que el Govern català no disposés de recursos econòmics propis per poder finançar per ell mateix aquests viatges. Així, va haver de cercar l'ajut de dues organitzacions, políticament enfrontades entre si: la SERE (Servicio de Evacuación de los Republicanos Españoles) i la JARE (Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles), que foren les encarregades

d'organitzar les expedicions. Els noms dels vaixells que transportaren els refugiats a Amèrica esdevingueren mítics en la memòria de l'exili republicà. A Mèxic hi anaren el *Sinaia* (1939), el *Flandre* (1939), l'*Ipanema* (1939 i 1940), el *Mexique* (1939), el *Cuba* (1940), el *Quanza* (1941) i el *Nyassa* (1942). A Xile, el *Winnipeg* (1939). A Santo Domingo, el *Flandre* (1939), el *La Salle* (1939 i 1940) i el *Cuba* (1940). Durant la guerra mundial, el trajecte fou molt perillós, a causa de l'armada alemanya. Així, el vaixell *Formosa* es va veure implicat, prop de Montevideo (Uruguai), en la batalla del Río de la Plata, en la qual el cuirassat alemany *Graf Spee* fou enfonsat.

La participació dels exiliats en la Segona Guerra Mundial

L'esclat de la Segona Guerra Mundial el setembre de 1939 i l'ocupació nazi de França tingué unes repercussions importantíssimes per als refugiats. En un nou context de guerra, una gran majoria retornà a l'Espanya de Franco, empenya per la seva difícil situació en els camps, la pressió de les autoritats franceses i l'esperança (vana) del compliment de les promeses franquistes de no emprendre cap tipus de repressió contra ells. Una part molt petita, com ja s'ha vist, va poder marxar a Amèrica i la gran majoria d'exiliats va restar, malgrat els perills existents, a Europa, sobretot a França. L'adscripció a partits d'esquerra i a forces democràtiques de la immensa majoria dels refugiats republicans que van restar en un continent en guerra motivà que hi hagués una implicació col·lectiva decididament favorable als aliats. Un posicionament estimulat també per l'actitud del general Franco en favor de les forces de l'Eix, que s'evidencià en fets com la tramesa de la División Azul espanyola al front rus o la mateixa persecució que van patir els exiliats en els territoris controlats pels nazis. En aquest darrer sentit, tot i que ja n'hem fet esment, cal recordar especialment, pel seu valor de símbol, la detenció il·legal de Lluís Companys a França per part de la Gestapo, que el lliurà a Franco perquè el pogués afusellar a Barcelona el 1940.²³

La intervenció dels exiliats republicans en la resistència francesa contra l'ocupació nazi i en les tropes de la França lliure fou molt notable, si bé fins fa molt poc temps no ha començat a ser reconeguda. També fou prou significativa la intervenció de diferents republicans catalans en el si de les tropes britàniques i soviètiques, alguns dels quals han deixat el seu testimoni. Aquest és el cas de Sebastià Piera, que exposà la seva experiència personal en el si de l'exèrcit soviètic en el llibre *El soldat de Pandora*.²⁴ O el cas de Joan Pujol, *Garbo*, l'espia doble que, al servei dels britànics, jugà un paper decisiu en l'èxit del desembarcament de Normandia.²⁵ Foren molts els qui moriren en actes de combat. Un tribut col·lectiu que no va ser reconegut al final de la Segona Guerra Mundial.

També fou important la contribució de víctimes republicanes en l'holocaust nazi. La xifra total d'exiliats que foren reclosos als camps d'extermini s'acosta a les nou mil persones, de les quals més de dos mil eren catalanes.²⁶

Això possibilità que hi hagués alguns remarcables testimonis catalans d'aquell horror, entre els quals destaca el llibre *K. L. Reich*, de Joaquim Amat-Piniella. Aquesta obra, escrita pocs mesos després a la sortida del camp, però que no fou publicada fins al 1963, és un punyent relat equiparable, en intensitat dramàtica, als de Primo Levi, Jorge Semprún, Imre Kertész o Jean Améry (Hans Mayer). També mereix un esment molt destacat, pel seu colpidor testimoni, el seguit de fotografies conservades per l'Amical de Mauthausen, que provenien del mateix laboratori de les SS del camp d'extermini. Els clixés i els negatius es van poder conservar perquè uns quants presoners que hi feien de fotògrafs, entre els quals Francesc Boix, arriscant les seves pròpies vides, van treure'ls clandestinament del recinte.²⁷ Boix, que fou l'autor d'algunes de les fotos del fons, participà també en els judicis que es feren, a Nuremberg, al final de la guerra contra els nazis i el seu testimoni acusador, junt amb les fotografies que es mostraren, fou decisiu per a establir el caràcter de camps d'extermini que van tenir aquelles instal·lacions.²⁸

Durant tot el conflicte mundial, la Generalitat de Catalunya va poder mantenir la continuïtat institucional, ja que Josep Irla, instal·lat a la República Francesa, fou nomenat, el 1940, nou president del Govern català a la mort de Lluís Companys. Però a Londres, aquell mateix any, es nomenà un Consell Nacional presidit per Carles Pi i Sunyer i amb Josep M. Batista i Roca com a secretari, amb la voluntat de poder actuar políticament d'una manera més efectiva i de poder mantenir una relació estreta amb les comunitats d'exiliats catalans a Amèrica. Després de l'alliberament de França, el Consell de Londres es dissolgué i el president Irla nomenà un nou Govern, el 1945, amb l'esperança que el triomf aliat duria, indefectiblement, al derrocament de la dictadura del general Franco. De fet, aquesta idea era compartida per la immensa majoria dels exiliats, convençuts que llur militància antifeixista i antinazi seria reconeguda pels triomfadors, teòrics defensors de la democràcia. La realitat, però, va ser tota una altra.

La gran decepció

Existí, certament, una condemna formal del règim franquista per part de la nounada Organització de les Nacions Unides, constituïda a San Francisco el juny de 1945, però aquesta i d'altres mesures de boicot que s'adoptaren posteriorment no serviren per a posar fi al règim dictatorial. El final de la Segona Guerra Mundial va iniciar una nova etapa d'enfrontament radical entre els antics aliats i va dur a una divisió del món entre dues grans àrees d'influència comandades, respectivament, pels EUA i l'URSS. En aquest nou context, Franco es revelà com un aliat dòcil (ja que era políticament molt feble) als interessos del bloc atlantista, cosa que li assegurà la pervivència en el poder, gràcies al suport que li donaren sobretot nord-americans i britànics. No cal ni dir que aquesta fou la gran decepció del món de l'exili, sostingut durant tots els anys de guerra per l'esperança de la caiguda de la dictadura després del final del conflicte. Aquesta nova realitat provocà diferents

reaccions. Uns quants assajaren la lluita armada (especialment des de la França alliberada) com a via per a derrocar la dictadura; els comunistes protagonitzaren un intent d'ocupació de la Vall d'Aran, que fracassà estrepitosament i que motivà, a mitjà termini, un replantejament radical de la seva estratègia, mentre que els anarquistes multiplicaren unes accions de sabotatge que es perllongaren fins ben entrats els anys seixanta. L'estricta pressió política de la resta de partits democràtics, de filiació bàsicament republicana, es revelà així mateix estèril.²⁹ També es donaren alguns posicionaments personals que tingueren un ampli ressò internacional. Aquest és el cas del músic Pau Casals, que, durant una gira de concerts a la Gran Bretanya el mateix 1945, anuncià que decidia no tornar a tocar més en aquell país (com anteriorment havia decidit també fer a l'Alemanya de Hitler), a causa de l'actitud de connivència del Govern britànic amb la dictadura franquista.

La consolidació de Franco en el poder i, doncs, l'expectativa d'haver de mantenir un exili molt llarg féu que molts exiliats decidissin retornar. Hi hagué, per tant, una minva significativa del contingent exiliat, cosa sabuda per bé que no quantificada. Inversament, però, existí també un augment de la xifra d'exiliats derivada del reagrupament familiar que es produí al final del conflicte bèl·lic. Aquest és un fenomen molt poc estudiat fins ara, del qual tenim constància pels abundants testimonis personals existents.³⁰ Alguns d'aquests testimonis són orals, però també n'hi ha d'escrits, com el que trobem en la novel·la autobiogràfica *Encara no sé com sóc*, de M. Àngels Vayreda.³¹ En aquesta narració, l'autora ens explica el seu periple vital, que la va dur de Catalunya estant (on havia entrat il·legalment procedent de la República Francesa, on s'havia traslladat amb la seva família durant la retirada del 1939) a Cuba i a Mèxic per retrobar el seu marit.

Un altre fenomen, derivat del final de la guerra mundial i del restabliment de les comunicacions i del transport internacional, que afectà el món de l'exili foren els nombrosos desplaçaments que es produïren aleshores. Hi va haver, des d'Amèrica, retorns a Europa (i a la inversa) i també molts canvis pel que fa als països d'acollida. Així, cenyint-nos només a l'àmbit americà, va ser permesa l'entrada a diferents països que abans no havien obert les seves portes als exiliats, com és el cas de Cuba o de Veneçuela. En aquest darrer país, el contingent català fou molt nombrós, ja que constituïa la majoria dels prop de 20.000 refugiats republicans que s'hi van instal·lar aleshores.

En un terreny estrictament polític, la perpetuació del règim franquista implicà també un replantejament estratègic molt seriós en el si de l'oposició democràtica. D'ençà d'aleshores es començà a privilegiar l'actuació a l'interior, per més que la direcció política i tot l'aparell propagandístic es mantingués a l'exterior, per raons òbvies. La mateixa Generalitat experimentà una mutació substantiva. El 1948 es dissolgué el Govern constituït el 1945 i ja no se'n tornà a nomenar cap més. El president Irla, envellit i malalt, renuncià i fou elegit, el 1954, Josep Tarradellas, que encapçalà una Generalitat unipersonal i poc operativa,

però de gran dimensió simbòlica, que tanmateix jugà un paper políticament decisiu en el procés de liquidació de la dictadura, el 1977.³²

Si bé en una dimensió estrictament política l'exili perdé en bona part el protagonisme que havia tingut fins aleshores, en una dimensió cultural el seu pes fou molt important fins ben entats els anys seixanta. No en va, a l'exili hi havia una llibertat d'expressió insòlita a la Catalunya sotmesa al franquisme i, per això, fou el món dels exiliats el que va rebre més directament l'impacte dels nous corrents filosòfics, estètics i culturals emergents de les runes de la Segona Guerra Mundial, sense les censures i restriccions que va imposar-hi el règim franquista. Per això, destacats intel·lectuals de l'interior s'interessaren per establir estrets contactes amb personalitats de l'exili que resultaren ser molt fructífers. Aquest és el cas del gran historiadore Jaume Vicens i Vives, que pels volts del 1954 establí una interessant relació epistolar amb Josep Ferrater i Móra, que el va moure a incorporar, en la segona edició de la seva famosa *Notícia de Catalunya* (1960), algunes de les conclusions a les quals havia arribat Ferrater i Móra en el seu llibre *Les formes de la vida catalana*, editat a Santiago de Xile el 1944.³³ Encara més important fou la influència que destacats representants de la intel·lectualitat exiliada (especialment Vicenç Riera i Llorca) exerciren, per via epistolar, sobre Joan Fuster, formulador del concepte «Països Catalans» i gran figura de referència durant els anys seixanta i setanta.³⁴

Els nous exilis de l'antifranquisme

La creixent organització de l'oposició antifranquista a l'interior motivà que, sobretot d'ençà de la dècada dels seixanta, s'iniciés una nova onada d'exilis polítics que no tenien relació directa amb el gran èxode del 1939, esdevingut més de vint anys abans. La dinàmica de l'antifranquisme dels anys seixanta i setanta féu que gent procedent de sectors socials molt diversos (sindicalistes, militants polítics, líders estudiantils, intel·lectuals i fins i tot religiosos) hagués de sortir del país per tal de fugir de la repressió.³⁵ Un dels casos més significatius, a l'hora de veure com en aquells moments començaren a emergir les profundes contradiccions del règim dictatorial, fou el de l'abat del monestir de Montserrat, Aureli M. Escarré, que el novembre de 1963 criticà el franquisme en unes declaracions al diari francès *Le Monde*, que li comportaren el seu trasllat, el 1965, al monestir benedictí de Viboldone, prop de Milà (Itàlia). Les seves declaracions tingueren una extraordinària transcendència. A títol estrictament individual, evidenciaven l'evolució política d'una destacada personalitat, inicialment afí al règim, que havia evolucionat fins a la crítica pública. A nivell col·lectiu, però, encara eren molt més significatives, ja que revelaven l'existència d'un descontentament profund i creixent entre importants sectors de l'Església catalana que veien com una contradicció flagrant la mateixa confessionalitat d'un règim que, a la pràctica, actuava contra els drets humans i negava el dret a l'existència a la nació catalana. El

posicionament antifranquista d'un sector de l'Església catalana constituïa un canvi radical en la lògica política que s'havia establert arran de la Guerra Civil. De fet, aquesta mutació profunda en relació amb els paràmetres polítics derivats de la confrontació civil també fou estimulada per part d'importants organitzacions de l'oposició antifranquista. Així, molts sectors optaren per abandonar la lògica de l'enfrontament armat, per bé que encara fou seguida per d'altres, especialment pel moviment anarquista, que arribà a comptar amb figures mítiques com Quico Sabaté (mort a trets el 1960 a Sant Celoni) i Ramon Vila, *Caramcremada* (mort per la Guàrdia Civil el 1963 a Castellnou de Bages). S'imposà el que aleshores s'anomenà «lluita de masses», que implicà molts canvis organitzatius al llarg de les dues dècades considerades. Així, s'estimulà la constitució d'instàncies unitàries (com fou l'Assemblea de Catalunya, que dirigí l'oposició democràtica catalana d'ençà del 1971), l'emergència de noves formes de lluita sindical (amb la formació, el 1964, de Comissions Obreres), la reorganització del moviment estudiantil (amb la creació el 1966 del Sindicat Democràtic d'Estudiants en el decurs d'una assemblea al convent dels Caputxins de Sarrià, a Barcelona) o la implicació dels sectors intel·lectuals i professionals en la lluita antifranquista (que el 1970 arribaren a tancar-se a Montserrat com a protesta pels consells de guerra contra militants d'ETA).³⁶

Els nous exiliats de la lluita antifranquista pogueren beneficiar-se, naturalment, de les estructures de suport constituïdes pels exiliats anteriors, molts dels quals (a desgrat de nombrosos retorns) encara mantenien llur expatriació. Majoritàriament es tractà d'un exili europeu, que tingué França com una de les grans bases operacionals. No en va el veïnatge fronterer facilitava l'entrada clandestina de gent i de material propagandístic. La direcció dels partits més significatius, i la mateixa Generalitat, s'establí en territori francès, cosa que també permetia la recepció i emissió d'instruccions i notícies, sempre dificultada per la implacable censura franquista. Malgrat aquest paper preminent de França, d'altres països jugaren també un paper no gens negligible en la lluita antidictatorial. Aquest fou el cas d'alguns dels anomenats «Països de l'Est», inscrits en l'òrbita soviètica, que acolliren sobretot militants comunistes, per bé que aleshores (principalment arran de la invasió soviètica de Txecoslovàquia el 1968) s'inicià un procés de distanciament de les principals organitzacions comunistes catalanes i espanyoles envers Moscou, que esdevingué, a la segona meitat dels anys setanta, ruptura irreversible. A més de l'URSS, cal fer esment de la República Democràtica Alemanya (amb nuclis significatius a Berlín i a Leipzig), Txecoslovàquia, Polònia i sobretot Romania, on s'instal·là l'anomenada popularment «Ràdio Pirenàica» (Radio España Independiente), vinculada al PCE-PSUC. Pel que fa a l'Europa occidental, a més de nuclis ben significatius a Suïssa i Bèlgica, també acolliren exiliats catalans la Gran Bretanya, la República Federal d'Alemanya, Suècia, Andorra i, de manera especial, Itàlia, que jugà un paper molt destacat per la seva solidaritat antifran-

quista. I és que la solidaritat internacional (més dels pobles que no dels governs) fou una de les bases imprescindibles per a poder sostenir l'exili en el decurs de tants anys; l'altra fou la tenacitat dels mateixos exiliats. Aquesta duplicat fou la que convertí l'exili en un veritable malson per al dictador, fins al punt que l'obligà a no poder sortir mai de les fronteres del seu règim.

El continent americà, tot i no tenir la significació que adquirí arran del gran èxode del 1939, també tingué un cert paper simbòlic en acollir alguna personalitat significativa, com fou el cas del cantant Joan Manuel Serrat. Ell feia una gira professional per diferents indrets d'Amèrica central i del sud, el 1975, quan el dictador (en fase preagònica) signà cinc sentències de mort contra activistes antifranquistes d'ETA i del grup marxista-leninista FRAP, cosa que motivà un seguit de multitudinàries manifestacions de protesta a França, Itàlia, Alemanya, Suïssa, Portugal i d'altres capitals europees. Aleshores Serrat féu unes declaracions públiques, a Mèxic, contra la pena de mort i contra el règim dictatorial que li impediren el retorn i li valgueren la prohibició de la seva música a tots els mitjans de comunicació de l'Estat espanyol. Després de les execucions, aquell mateix 1975, Franco fou hospitalitzat i, després d'una llarga agonia, morí el dia 20 de novembre.

La postdictadura franquista i la fràgil democràcia

La mort del dictador, per si mateixa, no implicava pas el final de la dictadura. Fou gràcies a la confluència de la pressió popular amb els sectors del mateix règim que aspiraven a una transformació democràtica que fou possible una solució de compromís que comportà la liquidació del franquisme. Aquest procés, conegut com «la Transició», durà uns quants anys i no fou gens fàcil, ja que es cobrà algunes víctimes i va implicar renúncies importants per part de les forces democràtiques que repercutiren en la configuració del nou règim. Entre les que colpiren més el món de l'exili cal destacar el no assoliment d'una amnistia plena i, sobretot, el fet de no qüestionar la monarquia de Joan Carles I (nomenat successor pel mateix Franco) i de renunciar, per tant, a la instauració d'un nou règim republicà. Així, si bé l'exili va celebrar com un moment de gran joia la mort del dictador, seguí amb molta atenció i preocupació tot el procés. A mesura que es consolidà una fràgil situació democràtica (d'ençà del 1976 amb la Llei de reforma política) i es legalitzaren els principals partits polítics i centrals sindicals, es multiplicaren (especialment l'any 1977) els retorns de dirigents molt significatius, com fou el cas de la líder anarquista, de la CNT, Frederica Montseny o del dirigent comunista i líder de la UGT històrica Rafael Vidiella. No en va fou el mateix 1977 quan, amb motiu de la celebració de les primeres eleccions legislatives, es legalitzaren gairebé tots els partits polítics democràtics, amb l'excepció d'Esquerra Republicana de Catalunya, a causa del seu republicanisme explícit i del seu sobiranisme implícit. De tots els retorns d'exiliats, però, el que més transcendència política va tenir fou el de Josep Tarradellas, president de la Generalitat

de Catalunya a l'exili, ja que implicà el restabliment legal del Govern català. L'exigència de la reinstauració d'un govern català autònom amb unes atribucions i un marc legal (un estatut d'autonomia) similar a l'obtingut durant l'etapa de preguerra fou una reivindicació cabdal de les forces democràtiques catalanes. Però no totes estaven d'acord que això impliqués el reconeixement legal de Josep Tarradellas com a representant legítim de la institució (que ell havia aconseguit mantenir viva a l'exili, per bé que reduïda a una presidència unipersonal).³⁷ Així, doncs, el seu retorn va estar envoltat d'una polèmica política, però també d'una mobilització popular sense precedents. L'onze de setembre de 1977 va tenir lloc a Barcelona una multitudinària manifestació que arribà a aplegar prop d'un milió de persones a favor de l'autogovern. Quinze dies després, un reial decret restablí una Generalitat provisional presidida per Tarradellas. I el 23 d'octubre d'aquell mateix any, el president trepitjà de nou Barcelona i, des del balcó del Palau de la Generalitat, s'adreçà a la multitud amb unes paraules que esdevingueren famoses: «Ciutadans de Catalunya, ja sóc aquí.» El seu retorn era el retorn de l'autogovern. La Generalitat de Catalunya, junt amb el Govern basc, van ser les úniques institucions que havien estat legitimades pel règim republicà dels anys trenta que foren restituïdes al final de la dictadura. La mateixa República Espanyola, que havia aconseguit sobreviure a l'exili durant tot el franquisme, va ser dissolta en aquest període de transició democràtica per la manca de suport polític dels partits democràtics majoritaris, en compliment dels pactes establerts amb els sectors reformistes del franquisme.

Les limitacions democràtiques derivades de la Transició feren que alguns exiliats decidissin no retornar a causa del seu desacord amb aquest procés. D'altres exiliats senzillament no pogueren retornar a causa del seu arrelament (o el dels seus familiars directes) a la terra d'acollida. Per això es pot parlar d'una prolongació *sine die* d'un exili que en alguns casos s'inicia en el llunyà 1939. Precisament aquestes limitacions democràtiques del procés provocaren un seguit de contradiccions que serviren de base per a nous exilis, ara ja amb una democràcia establerta i reconeguda internacionalment, per més que molt fràgil encara.³⁸ Especialment en els primers anys, les restriccions a la llibertat d'expressió foren serioses i afectaren no tan sols les crítiques a la monarquia, sinó també les adreçades a un exèrcit que tutelà tot el procés. El 1977, la companyia de teatre Els Joglars va representar *La torna*, una peça teatral en la qual es denunciava que l'execució del militant antifranquista Salvador Puig Antich (esdevinguda el 1974 i que provocà una gran commoció social) s'havia volgut emmascarar sota l'aparença d'un delictes criminal. Les autoritats militars feren aturar l'espectacle i organitzaren un consell de guerra contra els responsables de la companyia teatral, alguns dels quals van fugir del país el 1974. El fet era prou revelador del protagonisme que van tenir els militars com a factor de contenció de les reivindicacions democràtiques i populars durant aquells anys de transició.

Una voluntat d'intervenció que encara es féu més explícita amb l'intent frustrat de cop d'estat militar del 1981, que marcà el final de la incidència política d'aquest estament.

La lenta consolidació democràtica tingué també els seus crítics entre les files dels qui havien fet part de l'oposició catalana antifranquista. Certs sectors del moviment llibertari, partidaris de l'acció directa, continuaren la seva activitat fins a dates recents, raó per la qual no faltaren ni empresonaments ni exilis, que certament tingueren una afectació molt limitada. Un altre corrent polític molt crític amb el nou règim que sorgí al final del procés de transició fou l'independentisme. No en va el nou règim democràtic espanyol no va reconèixer el dret a l'autodeterminació, malgrat que havia estat una reivindicació molt generalitzada entre els partits catalans, fins al punt que l'organisme unitari més important del període de transició, l'Assemblea de Catalunya, l'havia assumit com un dels seus principals punts reivindicatius. Per més que, per primer cop d'ençà del segle XVIII, tots els territoris catalans de l'Estat espanyol van poder tenir un govern autònom i un marc legal estatutari propi (el Principat de Catalunya el 1979, el País Valencià el 1982 i les Illes Balears i Pitiüses el 1983), de seguida es van poder sentir les limitacions a les quals estaven sotmeses aquestes institucions i també ben aviat es van poder percebre els intents del Govern espanyol de retallar les atribucions autònòmiques més importants. Això provocà, a partir dels anys vuitanta, un notable increment d'un moviment independentista que també guanyà en complexitat. D'una banda, prengué concrecions de caràcter pacífic i democràtic, com La Crida (constituïda el 1981 i dissolta el 1993), Nacionalistes d'Esquerra (grup creat el 1979 i dissolt el 1986) o, més tardanament, pels volts del 1989, ERC (el partit històric de l'esquerra catalana que en el seu XVI Congrés adoptà la lluita per la independència com a objectiu polític definitori). Però, d'altra banda, també generà grups de caràcter radical, alguns centrats en la lluita política, com el Moviment de Defensa de la Terra (fundat el 1984) i d'altres en la lluita armada, com Terra Lliure (constituïda el 1979 i pràcticament dissolta d'ençà de principis dels anys noranta). Foren aquests darrers sectors els que reberen la repressió policial i, per tant, d'on sorgiren nous exiliats que es refugiaren, de manera preferent, a l'Estat francès. La xifra del conjunt dels represaliats independentistes s'ha estimat en prop d'un miler en el període 1974-1994, però sembla que els exiliats constituïren una xifra molt petita d'aquest total.³⁹

Exilis contemporanis en terres catalanes

De la mateixa manera que el conjunt de territoris catalans ha estat una terra que ha generat exilis molt importants al llarg de la nostra contemporaneïtat, també ha estat un lloc de refugi. En aquest sentit, un cas especial el constitueix la Catalunya del Nord (l'actual departament francès dels Pirineus Orientals), indret de refugi privilegiat per als mateixos catalans del sud dels Pirineus al llarg del temps. Així, ha acollit (només pel que fa al segle XX) des de desertors de les guerres colonials, al principi de la centúria, fins

a refugiats polítics al final, amb una democràcia ja restablerta després de l'etapa franquista. Fou, però, durant l'exili del 1939 que aquest territori jugà un paper cabdal. Fins ara la tendència dominant per part dels historiadors i dels analistes socials ha estat la d'estudiar el fenomen des de la perspectiva dels catalans que marxaren, però no de veure'l des de la perspectiva dels nord-catalans que van rebre aquella allau humana.⁴⁰ Un èxode que tingué unes repercussions importantíssimes a la zona i que anaren molt més enllà dels anys inicials (quan s'hi van instal·lar la majoria dels camps de concentració on foren reclosos els refugiats). Així, les conseqüències demogràfiques foren molt importants i encara avui són clarament perceptibles. La població actual que és originària de la reculada republicana constitueix una xifra ben significativa, per més que encara no és coneguda amb precisió, cosa que explica la persistència del record d'aquell esdeveniment que encara avui és rememorat amb un apassionament sorprenent.

El conjunt de territoris catalans adscrits a l'Estat espanyol serví de terra d'acollida de molta gent, donada la neutralitat oficial, durant la Primera i la Segona Guerra Mundial. I ho foren fins i tot durant la mateixa Guerra Civil de 1936-1939. Així, al llarg del conflicte, però sobretot al final, la Generalitat republicana acollí prop de 600.000 persones que fugiren de les zones ocupades pels franquistes (mallorquins, bascos, aragonesos...), segons ha pogut establir l'historiador Joan Serrallonga.⁴¹ Un altre investigador, Francesc Bonamusa, ha remarcat que si comparem el volum de població refugiada i desplaçada que el Principat de Catalunya acollia aleshores (a principis del 1939), amb el de deu països que a principis de l'any 2000 ocupen els primers llocs mundials en nombre de refugiats, resulta que en xifres absolutes només el superen l'Afganistan (amb 758.600) i Sri Lanka (706.500); i va per davant de l'Azerbaidjan (572.500), Colòmbia (525.000), Bòsnia i Herzegovina (518.300), Rússia (490.700), Eritrea (366.800) o Sierra Leone (300.000).⁴²

Al llarg de la Segona Guerra Mundial, els territoris catalans del Nord (Andorra inclosa) foren clau per a les cadenes de fugues dels soldats i dels aviadors aliats (on destacà, per exemple, l'actuació que des d'Andorra va menar Francesc Viadiu) i també per a les xarxes, com la de Varian Fry (el Comitè de Rescat d'Emergència),⁴³ que permeteren l'evacuació de jueus i altres perseguits en una Europa en guerra. No tots els fugitius d'aquell conflicte, però, arribaren a bon port. Alguns trobaren la mort en plena fugida i encara avui reposen en terra catalana, com és el cas del pensador Walter Benjamin, enterrat a Portbou. No tenim tantes dades dels qui, pertanyent a l'altre bàndol del conflicte mundial (alemanys, italians i els seus aliats), trobaren refugi als Països Catalans, encara que se'n coneixen alguns casos.⁴⁴

Més recentment, a la dècada dels setanta, quan començà el procés de descomposició del règim franquista i s'instauraren diversos règims dictatorials al centre i al sud d'Amèrica, com els de Xile (1973), l'Uruguai (1975) i l'Ar-

gentina (1976), una quantitat molt significativa d'exiliats polítics d'aquests països i d'altres de l'àrea llatinoamericana afectats per una situació de violència política (com Colòmbia o el Perú) o per dictadures anteriors (com la del Brasil, d'ençà del 1964) s'instal·laren als territoris catalans. Entre aquest grup d'exiliats hi va haver personalitats culturals de gran relleu (sobretot escriptors, com Gabriel García Márquez o Mario Vargas Llosa, però també cineastes com Glauber Rocha) que convertiren Barcelona en una capital cultural «llatinoamericana» de referència, impulsora de l'anomenat «boom literari llatinoamericà» i de propostes filmiques agosarades inscrites en el cinema polític militant del moment.

I, finalment, encara caldria considerar tot un seguit d'exilis que afectaren una part de territori relativament reduït, com fou el cas d'Alacant, que a principis dels anys seixanta acollí, a conseqüència del procés de descolonització d'Algèria, un nombrós contingent de *pièds-noirs*, xifrat en unes 28.000 persones, que féu créixer la població en un vint per cent. Molts d'aquests nousvinguts ja eren originaris del País Valencià, raó per la qual podem veure aquest fenomen, si més no en part, com una mena d'emigració d'anada i tornada.

Colofó: una institucionalització imprescindible

Vista la importància que el fenomen de l'exili ha tingut en la història contemporània catalana i universal, es fa necessari portar a terme nombrosos estudis i treballs que serveixin per a omplir els importants buits que avui existeixen (alguns dels quals ja han estat apuntats en aquest article) i per a recollir aquells testimonis orals que encara poden ser útils per a la reconstrucció històrica. Perquè això sigui possible, és imprescindible la creació d'organismes específics dedicats a la recerca i a la preservació de la memòria d'aquest fenomen cabdal de la nostra història recent. En aquesta direcció ja s'han fet alguns passos, com la creació del Museu de l'Exili de la Jonquera.⁴⁵ Però, més enllà, convindria que aquest fenomen (vinculat, naturalment, al fenomen general de les migracions)⁴⁶ es convertís en una línia de recerca forta per a la historiografia i el conjunt de les ciències socials catalanes. No en va la nostra experiència històrica en aquest camp podria ser molt útil en un món cada vegada més global, en el qual els moviments massius de gent (inclosos els provocats per motivacions de persecució política, religiosa o ètnica) no són pas cap rêmora del passat sinó una realitat punyent i tristament també una expectativa més que probable de futur. En aquest sentit, dels exilis contemporanis es podria dir el mateix que Imre Kertész digué d'Auschwitz: «Quan penso en Auschwitz, tal vegada paradoxalment, tinc la sensació que penso més en el futur que en el passat».⁴⁷

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Tanmateix darrerament ha estat objecte d'estudis i reflexions molt rellevants, com, posem per cas, els

- d'Enzo TRAVERSO. *La pensée dispersée. Figures de l'exil judéo-allemand*. Léo Scheer, París 2004, o Edward W. SAID. «Reflexions on Exile». A: *Reflexions on Exile and Other Literary and Cultural Essays*. Granta, Londres 2001.
- [2] Òscar JANÉ. «Ideologia política i catalanitat a l'empara de França al segle XVII». A: J. RENYER i E. PUJOL (dir.). *Pensament polític als Països Catalans, 1714-2014*. Pòrtic, Barcelona 2007, p. 61.
- [3] Del mateix Òscar JANÉ. *Catalunya i França al segle XVII. Identitats, contraidentitats i ideologies a l'època moderna*. Afers, Catarroja-Barcelona 2006.
- [4] Agustí ALCOBERRO. *L'exili austriacista 1713-1747*. Fundació Noguera, Barcelona 2003.
- [5] Ramon ARNABAT. «Catalunya, país d'exilis (segle XIX). Exilis catalans en el segle de les sis guerres». A: Josep M. SOLÉ i SABATÉ (dir.). *L'exili*. Vol 6, de *La Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*. Edicions 62, Barcelona 2007, p. 17-19. Cal advertir que aquesta xifra se circumscriu al Principat de Catalunya i no té en compte el cas del País Valencià, molt afectat pels conflictes de la centúria.
- [6] Vegeu els expedients de quintes dels municipis altempordanesos. Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà (ACAE).
- [7] Francesc MADRID. *Els exiliats de la dictadura. Reportatges i testimonis*. Antonio López, llibreter, Barcelona 1930.
- [8] Agustí COLOMINES (cur.). *La Catalunya rebel. El procés a Francesc Macià i als protagonistes de Prats de Molló*. Símbol, Barcelona 2003.
- [9] Marc Aureli VILA. *Aportació a la terminologia geogràfica catalana*. Societat Catalana de Geografia, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1998.
- [10] Dos llibres recents fan un balanç actualitzat sobre la qüestió, ambdós publicats pel Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona i dirigits per Enric PUJOL: *L'exili català del 1936-39. Un balanç* (2003) i *L'exili català del 1936-39. Noves aportacions* (2006).
- [11] Vegeu Manuel SANTANA. «L'exili dels mallorquins», i Antoni MARIMON. «Exiliats i refugiats de les Pitiüses i de Menorca». A: *L'exili català...* (2003), p. 113-131 i 133-142, respectivament.
- [12] Enric PUJOL. «Albert Manent o la memòria de l'exili», dins *L'exili català...* (2003), p. 231.
- [13] Rubèn DOLL. *Els catalans de Gènova: història de l'exòde i adhesió d'una classe dirigent en temps de guerra*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2003.
- [14] Una visió panoràmica actualitzada és la de Felip SOLÉ i Enric PUJOL. *Exilis*. Angle, Barcelona 2007. Basada en la sèrie televisiva del mateix títol que va produir Televisió de Catalunya. També hi ha les síntesis de Joan VILLAROYA. *1939, derrota i exili*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2000, i *Desterrats. L'exili català de 1939*. Base, Barcelona 2002.
- [15] Vegeu les dades a Jordi GAITX. «Orígens socials i polítics de l'exili català de 1939». A: *L'exili català...* (2006), p. 21-39. Pel que fa a l'exili baleàric, ja hem citat anteriorment dos articles imprescindibles, i pel que fa al País Valencià, vegeu Santi CORTÉS. «Els exiliats valencianistes». A: *L'exili català...* (2003), p. 143-152.
- [16] Antoni ROVIRA i VIRGILI. *Els darrers dies de la Catalunya republicana*. Curial, Barcelona, 1976, p. 7.
- [17] Recentment, l'obra de Bladé ha estat reeditada per Cossetània edicions, Valls 2006, i el llibre de Soldevila per Edicions 3i4, València 2000 (la citació a la p. 413).
- [18] Encara avui, la principal síntesi és la d'Albert MANENT. *La literatura catalana a l'exili*. Curial, Barcelona 1989. Julià GUILLAMON organitzà, el 2005, l'exposició «Literatures de l'exili» al Centre de Cultura Contemporània de Barcelona i ha dedicat molts articles al tema. Maria LLOMBART publicà la seva tesi *Les exiliats catalans en France: Histoire d'une résistance culturelle (1939-1959)*. Universitat de París (Vincennes-Saint-Denis), 2006. Pel que fa a la premsa, és imprescindible el llibre de Robert SURROCA. *Premsa catalana de l'exili i de l'emigració (1861-1976)*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2004.
- [19] Daniel DÍAZ ESCULIES. *Entre filferrades. Un aspecte de la l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*. La Magrana, Barcelona 1993.
- [20] David TORMO. «Els camps refugiats a la Catalunya nord». A: J. M. SOLÉ SABATÉ (dir.). *La Guerra Civil a Catalunya*. Vol. IV, Edicions 62, Barcelona 2005, p. 211.
- [21] L'obra de Bartra ha estat reeditada dins *Narrativa catalana de l'exili*, a cura de Julià GUILLAMON, Galàxia Gutenberg, Cercle de Lectors, Barcelona 2005. Les cartes de Vives foren publicades per Edicions 62, Barcelona 1980 (2a ed.), a cura de Francesc VALLVERDÚ.
- [22] Una mostra permanent d'aquestes produccions es pot trobar al Museu de l'Exili de la Jonquera (Empordà, Catalunya).
- [23] Josep BENET. *El president Companys, afusellat*. Edicions 62, Barcelona 2005.
- [24] Ricard VINYES. *El soldat de Pandora. Una biografia del segle XX*. Proa, Barcelona 1999 (2a ed.).
- [25] Daniel ARASA. *Els catalans de Churchill*. Curial, Barcelona 1990.
- [26] Benito BERMEJO i Sandra CHECA. *Libro Memorial. Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*. Ministerio de Cultura, Madrid 2006.
- [27] Rosa TORAN i Margarida SALA. *Mauthausen. Crònica gràfica d'un camp de concentració*. Museu d'Història de Catalunya, Viena Edicions, Barcelona 2002.
- [28] Benito BERMEJO. *Francesc Boix, el fotògraf de Mauthausen*. La Magrana, Barcelona 2002.
- [29] A més del ja citat *L'exili català. Noves aportacions* (2006), sobre el posicionament i l'evolució dels di-

- ferents partits catalans, vegeu Daniel DÍAZ ESCULIES. *El catalanisme polític a l'exili (1939-1959)*. La Magrana, Barcelona 1991 i els llibres de Víctor CASTELLS. *Nacionalisme català a l'exili (1939-1946)*. Rafael Dalmau, Barcelona 2005, i *El Consell Nacional Català*. CNC Edicions, Barcelona 2005.
- [30] En l'elaboració de la sèrie televisiva i el llibre ja esmentats, *Exilis*, n'aparegueren uns quants.
- [31] M. Àngels VAYREDA. *Encara no sé com sóc*. Club Editor, Barcelona 1972 (2a ed.).
- [32] Una visió global, molt crítica amb Tarradellas, és l'obra de Miquel FERRER. *La Generalitat de Catalunya a l'exili*. Aymà, Barcelona 1977.
- [33] Josep CLARA, Pere CORNELLÀ, Francesc MARINA i Antoni SIMON. *Epistolari de Jaume Vicens*. Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona 1994.
- [34] Josep FERRER i Joan PUJADAS (cur.). *Epistolari de Joan Fuster-Vicenç Riera Llorca*. Curial, Barcelona 1993. Enric PUJOL. «Joan Fuster, símbol de la represa nacionalitzadora dels anys cinquanta». A: *Afers*, núm. 42-43 (monogràfic Joan Fuster), Catarroja 2002, p. 347-360.
- [35] No existeixen ni tan sols xifres estimatives d'aquest exili, ja que es tracta d'un fenomen molt poc estudiat, del qual tot just s'han traçat els gran eixos. Vegeu el ja citat *Exilis* i el capítol de Carles SANTACANA. «Els exilis dels anys seixanta i setanta». A: Josep M. SOLÉ I SABATÉ (dir.). *L'exili...*, p. 232-240.
- [36] Una visió panoràmica de l'oposició contra la dictadura es pot trobar a l'obra col·lectiva, dirigida per J. M. SOLÉ I SABATÉ. *El franquisme a Catalunya (1939-1977)*. Edicions 62, Barcelona 2005-2007, 5 v., especialment als volums 3 i 4, referits al període aquí considerat. Molt més sintètics són els capítols corresponents del manual d'Albert BALCELLS (dir.). *Història de Catalunya*. L'Esfera dels Llibres, Barcelona 2004.
- [37] Vegeu Josep BENET. *El president Tarradellas en els seus textos (1954-1988)*. Empúries, Barcelona 1992. Benet, que fou un dels principals líders de l'oposició democràtica, fou també un dels polítics més crítics amb el president exiliat. Una visió més equànime és la de Jordi CASASSAS. *Tarradellas o la reivindicació de la memòria*. Pagès, Lleida 2003.
- [38] Entre les visions crítiques, destaca la de Joel BAGUR i Xavier Díez (coord.). *La gran desil·lusió. Una revisió crítica de la Transició als Països Catalans*. Argumenta, El Cep i la Nansa, Vilanova i la Geltrú 2005.
- [39] Vegeu David BASSA, Carles BENÍTEZ, Carles CASTELLANOS i Raimon SOLER. *L'independentisme català (1979-1994)*. Llibres de l'Índex, Barcelona 1995. Hi ha una relació d'empresonats i exiliats a les p. 207-222.
- [40] Vegeu l'article d'Èric FORCADA. «L'arribada del 39 o la retirada vista i viscuda des de Catalunya del Nord». A: Enric PUJOL (coord.). *L'exili català del 1936-39. Noves aportacions*, p. 41-51.
- [41] Joan SERRALLONGA. *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra 1936-1939*. Base, Barcelona 2004.
- [42] Francesc BONAMUSA. «Pròleg. Dels Balcans... als Balcans». A: Joan SERRALLONGA, *Refugiats...*, p. 10.
- [43] Eva VAZQUEZ. «De Marsella a Portbou: el Comitè de Rescat d'Emergència i l'èxode dels elegits». A: *Revista de Girona*, núm. 206 (maig-juny 2001), p. 40-48.
- [44] Josep Calvet explica el cas d'uns cinc-cents guàrdies fronterers alemanys que fugiren per la Vall d'Aran. Vegeu Josep CALVET. «El camí de la llibertat. Un projecte cultural transfronterer». *IBIX. Annals 2004-05*. Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, Ripoll 2006, p. 55-64.
- [45] Sobre aquest projecte museístic, vegeu Enric PUJOL. «El Museu de l'Exili de la Jonquera». A: *Mnemòsine. Revista Catalana de Museologia*. Núm. 1, Museu d'Història de Catalunya. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona 2004.
- [46] Pel que fa a la vinculació entre exili i moviments migratoris, vegeu el meu article «Exilis i migracions contemporànies (segle xx)». A: *Els Països Catalans i Europa durant els darrers cent anys*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona (en premsa).
- [47] Citat per Miquel PAIROLÍ. «Auschwitz en letargia». *El Punt*, 25-XI-2007, p. 18.

NOTA BIOGRÀFICA

Enric Pujol i Casademont (Figueres, 1960). Doctor en història per la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), és autor d'*El descrèdit de la història* (1993), *Ferran Soldevila i els fonaments de la historiografia catalana contemporània* (1995) i *Història i reconstrucció nacional* (2003). Codirector del *Diccionari d'historiografia catalana* (2003), ha dirigit els volums *L'exili català del 1936-39. Un balanç* (2003), *L'exili català del 1936-39. Noves aportacions* (2006) i *Història, memòria i identitat* (2006). Juntament amb Felip Solé ha publicat *Exilis* (2007) i amb Jaume Santaló ha realitzat el projecte museològic i museogràfic del Museu de l'Exili de la Jonquera.